

De ligging van Dordrecht aan de Oude Maas (voorheen Merwede)

Enkele beschouwingen over een heikel historisch-geografisch vraagstuk

J.A.J. VERVLOET

Tijdschrift voor
Waterstaatsgeschiedenis
30:1 (2021) 51-66

De ligging van Dordrecht aan de Oude Maas zorgt al langere tijd voor diepgaande discussies onder historici, geografen en archeologen. Kernprobleem is dat bij nadere beschouwing van de ligging van de stad, de oriëntatie ten opzichte van deze rivier niet voldoet aan de verwachting. We zouden verwachten dat de stad is ontstaan langs de rivieroever en daarna verder naar achteren is uitgebreid. Zo ongeveer als bijvoorbeeld bij de rivierstad Kampen heeft plaats gevonden, met als resultaat een langgerekte nederzetting op een oeverwal langs het water.¹

Bij Dordrecht missen we deze ruimtelijke geleiding. De oude binnenstad ligt met de rug naar de Oude Maas toegekeerd. Al op zestiende- en zeventiende-eeuwse kaarten treedt dit beeld duidelijk naar voren en oudere geschreven bronnen bevestigen deze situatie. De middeleeuwse kern wekt de indruk te zijn ontstaan aan weerszijden van twee in het verlengde van elkaar gelegen havenbekkens: de Voorstraathaven en de Wijnhaven. De vraag rijst hoe deze merkwaardige constellatie kan worden verklaard. Zijn de beide havens gegraven, of maken zij in beginsel deel uit van een natuurlijke waterloop? Of was de Oude Maas/Merwede misschien te woelig voor schepen, was de oever wellicht niet geschikt voor bewoning en heeft men zich om die redenen iets verder naar achteren gevestigd? Een andere verklaring zou kunnen zijn dat bij het prille ontstaan van de stad de Oude Maas/Merwede gewoonweg nog niet aanwezig was.

Die laatste mogelijkheid duikt telkens weer in de literatuur op: was de Oude Maas/Merwede eigenlijk wel aanwezig op het moment dat de eerste Dordtenaren zich in dit gebied vestigden? Vele schrijvers hebben zich hierover het hoofd gebroken. In wetenschappelijke kring staat dit vraagstuk bekend als 'het Dordtse probleem'. Kernpunt vormt de kwestie of tijdens de stichting van Dordrecht de noordzijde van deze nederzetting vast zat aan de Zwijndrechtse Waard en de zuidzijde aan de Dordrechterwaard (beide namen zullen pas in gebruik zijn gekomen na bedijking van deze gebieden, met vernoeming naar plaatsen in het bedijkte gebied). Hiervan uitgaande zouden we de Voorstraathaven en de Wijnhaven mogen beschouwen als een natuurlijk grenswater dat deze beide waarden oorspronkelijk van elkaar scheidde.

Het vraagstuk in de oudere literatuur

Reeds in 1654 is door de historicus en predikant Jacob Van Oudenhoven (1601-1690) hierover de koe de bel aangebonden. Hij schrijft:²

De Situatie van de Stadt Dordrecht was in den beginne geheel anders als die nu wel is, want al leydt Dordrecht op de oude plaets, soo is dese Stadt evenwel door Inbreuck van Water, Verloop van Rivieren, af-spoelinge ende aen-was van Landen soo seer verandert, dat soo men de Stadt in sijn eerste, ende tegenwoordige Situatie sagh, dat men meynen soude, dat men een geheele andere Stadt sagh.

1 J.C.G. Kreek, 'Ontstaan en vroege ontwikkeling van Kampen', *Tijdschrift voor Historische Geografie* 5:2 (2020) 66-87.

2 Jacob van Oudenhoven, *Out-Hollandt, nu Zuydt-Hollandt. Vervangende een generale beschrijvinge* (Dordrecht 1654) 45.

Afb. 1 'De oude loop van de Rijn, Waal, Maas, Dubbel en Stryene' uit Jacob van Oudenhoven, *Oudt en Nieuw Dordrecht* (Haarlem 1666; herdrukt als *Beschrijvinghe van Dordrecht*. Haarlem 1670). Het noorden is onder. Beeldbank Regionaal Archief Dordrecht, inv. nr. 551_75002.

Aen de Noort-zijde, daer de Stadt nu gantsch op het Water leydt, plachtse ten meerendeel aen het vaste Landt vast te liggen.

Maar in het in 1677 verschenen boekwerk van de hand van zijn tijd- en stadgenoot Mathijs Jansz. Balen (1611-1691) wordt dit weersproken:³

[In het jaar 700 ...] zijn eenige Vissers Hutten en Boeren Schuren, Geboud opten Hogendijk (anders den Ouden dijk) [de huidige Voorstraat; JV; ...]. Dat het Water [de Oude Maas] voor by dezen Dijk plag te lopen, blijkt uyt den Thoorn (1544 afgebroken) eertijds staande daar nu de Tol-brug is, en den Tol vande Voorby-varende Waren plag Ontfangen te werden. Zijnde dezen Dijk al een ruyme tijd als een Langwerpig Dorp Bewoond, van Boeren en Vissers. Na dat de Riviere afnam en 't Land van alle kanten aan wies, toen heeft men, na dat er een Haven was Gedolven tusschen den Ouden dijk [de huidige Voorstraat] en Nieuwen-aanwas, het Tweede Deel der Stad beginnen te Bouwen [langs de Grotekerksbuurt, de Groenmarkt en de Wijnstraat].

We kunnen hieruit opmaken dat volgens Balen de Voorstraathaven en de Wijnhaven zijn uitgegraven in een tegen de Voorstraat aangeslibd stuk land dat eertijds deel uitmaakte van de Oude Maas/Merwede, die voorheen dus breder was. Weer andere oude schrijvers, zoals Pieter Hendrik van de Wall (1737-1808), twifelen niet dat de Oude Maas/Merwede van oudsher de stad en de Zwijndrechtse Waard van elkaar scheidde.⁴ In het boek van Van de Wall is de vernuftige haventheorie van Balen overgeslagen en kennelijk werd door Van de Wall hieraan geen waarde toegekend.

Ondanks voor hun tijd en omstandigheden bewonderenswaardige pogingen kwamen ook recentere onderzoekers zoals de stadsarchivaris J.L. van Dalen in 1889 en in 1912, de waterstaatsingenieur J.C. Ramaer in 1899 en in 1913, de wetenschapsjournalist C. Easton in 1917 en de archivaris H.J.L.Th van Rheineck Leyssius in 1940 eigenlijk niet veel verder.⁵ Dat is althans de conclusie wanneer we de uitkomsten van hun onderzoek nog eens kritisch nalezen. Dat hangt vooral samen met het feit dat de oudere archiefstukken waarop zij zich moesten baseren niet alleen dun gezaaid zijn, maar op het eerste gezicht ook weinig bruikbare informatie over dit vraagstuk opleveren. Omdat de cartografische weergave van Dordrecht en zijn omgeving pas omstreeks het midden van de zestiende

3 Mathys Balen Jansz., *Beschrijvinge der stad Dordrecht* (Dordrecht 1677) 59. Tekst tussen ronde haken ook zo in het origineel.

4 Pieter Hendrik van de Wall, *Handvesten, privilegien, vrijheden, ... der stad Dordrecht* (Dordrecht 1770-1783).

5 J.L. van Dalen., 'De verdeling der Merwede bij Dordrecht', *Vragen van de Dag*. Populair tijdschrift 5 (1889) 502; J.C. Ramaer, *Geographische geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en Nieuwe Maas in de middel-eeuwen* (Amsterdam 1899); J.L. van Dalen, 'Oorkonden en regesten betreffende de stad Dordrecht en hare naaste omgeving tijdens het grafelijke huis van Holland. 1006-1299', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* 33 (1912) 115-278; J.C. Ramaer, 'Het hart van Nederland in vroeger eeuwen', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* (2) 30 (1913) 279-310, 429-451; C. Easton, 'De vroegere loop der rivieren bij Dordrecht', *Tijdschrift KNAG* (2) 34 (1917) 1-37; Th. van Rheineck Leyssius, 'Dordrecht aanvankelijk gebouwd op een schiereiland van den Zwijndrechtse Waard', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* (8) 1 (1940) 65-75.

eeuw van start gaat, geven ook oude kaarten geen toereikende informatie over de voorafgaande eeuwen. Deze kaarten tonen tussen de stad en Zwijndrecht keer op keer een brede stroom, meestal Merwe en soms (Oude) Maas geheten. Zo lijkt het alsof het er van oudsher bij Dordrecht nooit anders heeft uitgezien. De landschappelijke situatie uit de begintijd, waarover door de bovengenoemde schrijvers zo intensief is nagedacht, kan onherkenbaar zijn veranderd door allerlei rivierverleggingen die voorafgingen aan de zestiende eeuw. Daardoor hoeft dan het bestaan van de Oude Maas/Merwede ten tijde van de eerste occupatie van deze omgeving niet zonder meer een vast gegeven te zijn.

De beperkingen van het schriftelijke bronnenmateriaal leidden vaak tot moeilijk te dichten gaten in de bewijsvoering en daardoor tot wankele hypotheses. De reconstructie van de oorspronkelijke waterstaatkundige verhoudingen in een ver verleden, gebaseerd op schaars bewijsmateriaal is een complexe opgave. Al vroeg was men zich daarvan terdege bewust. Herhaaldelijk slaakten onze voorgangers in verschillende toonaarden de verzuchting dat ‘een volkomen oplossing [...] wellicht nooit mogelijk’ zal zijn.⁶ En toch hebben veel geleerden in het verleden hun nek uitgestoken en bij dit vraagstuk stilgestaan, omdat zij voelden dat er ergens iets niet klopte. In deze bijdrage wordt nogmaals bekeken of die gevoelens terecht waren. Misschien biedt sindsdien nieuw verworven kennis wat meer houvast.

Het zou van hoogmoed getuigen als we er vanuit gaan dat de huidige stand van kennis wel tot een algehele oplossing van het Dordtse probleem kan leiden. Terecht houden de auteurs van de tot dusverre meest recente publicatie over dit onderwerp op het eind van hun bijdrage toch weer een pleidooi voor het verrichten van hernieuwd onderzoek.⁷ Door het vermeerderen van onze kennis dringen zich namelijk steeds weer andere kwesties op die noodzakelijk om een antwoord vragen.

Naar nieuwe gezichtspunten

⁶ Easton, ‘De vroegere loop’, 1.

⁷ M. Dorst, H. 't Jong & G.J. Schiereck, Thuredrith, *nieuw licht op het ontstaan van Dordrecht*. Verhalen van Dordrecht 36 (Dordrecht 2018).

Toch kan niet worden volgehouden dat er betreffende het Dordtse probleem in de laatste jaren geen enkele vooruitgang valt waar te nemen. Er zijn nieuwe inzichten gerezen op het terrein van de naamkunde die ons helpen bij het verklaren van de voormalige landschappelijke situatie voorafgaande aan de veranderingen die in 1421 door de Sint-Elisabethsvloed werden veroorzaakt. Deze nieuwe inzichten blijken van groot belang voor het

Afb. 2 De bijna droogstaande Voorstraats-haven in 1929, gezien vanaf de Nieuwbrug in de richting van de Wijnbrug. Dit gedeelte van de haven heette voor 1960 Wijnhaven. Beeldbank Regionaal Archief Dordrecht, inv. nr. 555_12701.

begrijpen van het hoe, waar en waarom van de activiteiten die de mensen in het verleden hebben ondernomen. In de voorbije decennia heeft op vrij grote schaal in en om Dordrecht geologisch, bodemkundig en archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Ook is er een en ander verhelderd door etymologisch onderzoek naar de oorspronkelijke betekenis van het woord *drecht*. Hierdoor zijn de mogelijkheden om de landschappelijke gesteldheid en de bewoningsgeschiedenis in de perioden voorafgaand aan de Sint-Elisabethsvloed te reconstrueren wel wat verbeterd.

Voorheen werd een *drecht* gezien als een plaats waar men een ondiep gedeelte van een waterloop kon oversteken, iets wat in andere delen van Nederland een *voorde* wordt genoemd. Tegenwoordig neigt men naar een andere verklaring, namelijk dat een *drecht* duidt op een bevaarbare waterloop. Meer bepaald beschouwt men een *drecht* thans als een watertje geschikt voor een specifieke vorm van scheepvaart, waarbij vaartuigen – net zoals in latere tijd de trekschuiten – werden voortbewogen door ze vanaf de wallenkant voort te trekken.⁸

Wanneer we het actuele verspreidingsbeeld van de ‘drechten’ bekijken, dan blijken deze riviertjes vrijwel uitsluitend in veengebieden voor te komen. Uit bodemkundig onderzoek blijkt dat de stad Dordrecht en een wijder gebied daaromheen, waarin blijkens de plaatsnamen in het verleden veel ‘drechten’ waren gesitueerd, inderdaad deel uitmaakte van een uitgestrekt veenmoeras. In de ondergrond vinden we op uitgebreide schaal bosveen, een veensoort die bestaat uit resten van vochtminnende bomen en struiken.⁹ Hier bovenop is over grote oppervlakten een dun laagje (10 tot 30 cm) zware komklei tot afzetting gekomen.

In dit voedselrijke milieu werd het beeld oorspronkelijk bepaald door zogenaamde broekbossen bestaande uit een gemengde populatie van moeraseden, wilgen en elzen. Daardoorheen baande bovenstrooms water zich moeizaam een weg naar zee zonder dat het kwam tot de vorming van duidelijk geprononceerde rivieren. De aanwezigheid van zware komklei wijst op stilstaand en langzaam stromend water waarin de fijne kleideeltjes (waaruit de komklei is opgebouwd) in alle rust konden sedimenteren.

In de directe omgeving van de stad bevonden zich in beginsel geen rivierlopen van enige importantie. Geologisch onderzoek wees uit dat enkele kilometers ten zuiden van Dordrecht een tweetal stroomruggen aanwezig waren. Het meest dichtbij was de stroomrug van het voormalige riviertje de Dubbel, een zijtak van het zogenaamde Oude Maasje die vóór 1421 als een herkenbare rivier door het landschap van de Dordrechterwaard

8 G. van Berkel & K. Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen verklaard* (2018) s.v. ‘drecht’ (zie www.etymologiebank.nl).

9 J.A.J. Vervloet & J.R. Mulder, *Cultuurhistorisch onderzoek in het Landinrichtingsgebied IJsselmonde*. Stiboka Rapport nr. 1682 (Wageningen 1985) 28 (§3.2).

Afb. 3 Natuurgebied de Devel nabij Kijfhoek in de Zwijndrechtse Waard, gefotografeerd in 2006. In 1926 werd de Devel hier drooggelegd, in 2005 weer ontgraven in het kader van natuurontwikkeling. Foto Jschoop, Wikimedia Commons.

kronkelde. De stroomrug en de Dubbel die daar zijn weg door zocht, zijn thans beiden overdekt door een dikke laag zavel en klei, het zogenaamde ‘Merwededek’ dat na de vorming van de Biesbosch hier bovenop werd gedeponereerd. Deze rivier was actief tot in het midden van de twaalfde eeuw (800 BP). Verder zuidelijk was nog een andere zijtak van het Oude Maasje actief die door geologen de ‘Gedempte Devel’ is genoemd. Deze werd rond 1331 door toedoen van de mens afgedamd (619 BP), waardoor deze rivierloop sedertdien niet langer in staat was om nieuw sediment aan te voeren.

Op het huidige Eiland van Dordrecht is behalve de Dubbel ook de ‘Gedempte Devel’ na de Sint-Elisabethsvloed van 1421 geleidelijk door een pakket klei (Merwededek) overdekt geraakt.¹⁰ In de Zwijndrechtse Waard, die geen desastreuze gevolgen aan deze stormvloed overhield, ontbreekt het Merwededek en ligt de stroomrug van de Devel nog aan het maai-veld. Hier is zelfs de oude rivierloop nog tot voor kort over een grote afstand in het landschap herkenbaar gebleven.

Dat wil niet zeggen dat verderop in de broekbossen nergens enig bevaarbaar open water te vinden was. Naast meren waarin het water zich in de herfst en in de winter in de laagst gelegen terreinen ophoopte, kwamen in dit bosveengebied op sommige plekken ‘drechten’ voor die, zoals gezegd, voor de scheepvaart toegankelijk waren. Vanwege de langs deze ‘drechten’ staande bomen, bosschages en struiken ondervond ook het zeilen moeilijkheden. De breedte van deze watertjes stond bovendien lavenen veelal niet toe. Daardoor was het nodig de vaartuigen door de ‘drechten’ heen te bomen, te roeien of te trekken. Dit gegeven sluit aan bij de etymologische betekenis van het woord *drecht* dat, zoals eerder is vermeld, in verband wordt gebracht met het werkwoord ‘trekken’.¹¹

In de omgeving van Dordrecht vinden we veel plaatsen die zijn vernoemd naar zo’n ‘drecht’, zoals Papendrecht (oudste vorm *Papendreht*, 1105) Katendrecht (*Catendrech*, 1199) en Menkendesdreth (1064 kopie 12e eeuw).¹² Soms geven de ‘drecht’-namen specifieke informatie over de drabbige gesteldheid waarin zo’n waterloop kon verkeren. Barendrecht (*Be-rendrecht*, 1269) ofwel water waar scheepjes door de modder of vanwege de modder (*bere* of *beer*) moesten worden gesleept. Sliedrecht (*Sclidreth*, 1064 kopie 12e eeuw) ofwel een ‘drecht’ met een slijkachtig karakter was kennelijk alleen geschikt voor weinig diep stekende, platboomd vaartuigen. De modder waarmee de schippers bij deze ‘drechten’ werden gecon-

¹⁰ H.J.A. Berendsen & E. Stouthamer, *Palaeogeographic Development of the Rhine-Meuse Delta, The Netherlands* (Assen 2001), Appendix 3 nrs. 39 en 49.

¹¹ W. van Osta, ‘Drecht en drecht-namen’, *Naamkunde* 28 (1996) 51-77.

¹² De oudste vormen steeds ontleend aan Van Osta, ‘Drecht en drecht-namen’.

Afb. 4 De ‘Drechtsteden’: Dordecht (rechts), Zwijndrecht (links) en Papendrecht (boven) in 2005. Foto Debot, Wikimedia Commons.

fronteerd, is gezien de moerassige omgeving waarin zij lagen, niet erg verrassend.

De Wioldrecht (*Wildrecht*, 1187), een verdwenen waterloop in de voormalige Grote Waard duidt op een ‘drecht’ met wielen of kolken, maar het zou evengoed een waterloop kunnen zijn geweest die een aantal laag gelegen, waterrijke plekken (meertjes) met elkaar verbond. De Zwijndrecht (*Svindrecht*, *Swindreght*, 1062) moet een water zijn geweest met een ietwat afwijkend karakter. Het is een ‘drecht’ met een ‘zwin’, ofwel uitkomend op een ‘zwin’. We kunnen ons voorstellen dat dit ‘zwin’ bij of in die ‘drecht’ een kreek was die zijn ontstaan dankte aan de werking van het getij. De nabijheid van de zee was hier tijdens de naamgeving kennelijk al voelbaar. Later in dit artikel komen we hierop nog uitgebreid terug.

Bijzondere informatie over de voortbeweging zit verscholen in de naam Pendrecht (*Pa-hindrecht*, *Pagindrecht*, 1114-1127). Middelnederlands *page* (met *pagin* als verbogen vorm) is een woord voor een (boeren)paard. Dit duidt op het bestaan van een watertje waar doorheen schepen met paarden werden voortgetrokken. De betekenis van de naam *Menkesdrecht* is niet geheel duidelijk. Naamkundigen zien het als een waterloop die is vernoemd naar een persoon ‘Mennekin’ of ‘Manneke’, zoals een andere persoon ‘Papo’ aan *Papendrecht* zijn naam heeft gegeven. Maar een ‘manneke’ of mannetje houdt echter ook verband met de scheepvaart. Het heeft drie betekenissen waarvan een tweetal schijnt te duiden op stil liggende schepen. Een mannetje is een tegen de buitenzijde van het boeijsel (de scheepswand boven het dek) bevestigd verticaal paaltje, voor onder meer het bevestigen van een stokanker (een anker met dwarsstang of dwarshout). Maar het is ook een andere naam van een bolder waarop trossen kunnen worden vastgezet. Een mannetje is voorts een benaming voor een roeidol. Zou *Menkesdrecht* wellicht betrekking kunnen hebben op een ‘drecht’ waar schepen voor anker of aangemeerd lagen? Verleidelijk is ook de roei-optie. In een ‘drecht’ was het, zo zagen we, moeilijk zeilen. Waar niet getrokken kon worden moest men zich roeiend voortbewegen.¹³ Een probleem is wel dat we niet weten of mannetje of manneke in dit drietal betekenissen al in de middeleeuwen in gebruik was. Attestaties hiervoor ontbreken helaas.

Gewoonlijk zoekt men de *Menkesdrecht* uit taalkundige overwegingen in de omgeving van de buurschap Minkeloos in de Alblasserwaard, ver weg aan het uiteinde van de Giesen.¹⁴ Op grond van de ligging – dit nietige stroompje lag erg achteraf en niet op een doorgaande scheepvaartroute – kan men zich afvragen of Minkeloos en *Menkesdrecht* naamkundig wel iets met elkaar te maken hebben. In 1639 wordt Minkeloos aangeduid als ‘de Mengels’. Kan dit wellicht wijzen op een afleiding van het woord ‘hengmeng’ (*henghemenghe*) wat in het rivierengebied duidt op de aanwezigheid van gemeenschappelijk gebruikte weidegronden?¹⁵

Misschien zijn er langs de ‘drechten’ lijnpaden of trekwegen voorgekomen. We kunnen ons voorstellen dat langs de oevers plaatselijk een versteviging met wilgentenen maten was aangebracht waarmee werd verhinderd dat de trekpaarden in de drassige bodem bleven steken. Ook kunnen mensen die de vaartuigjes door de ‘drechten’ heen sleepten van deze verharde paden gebruik hebben gemaakt. Al eerder, in de Romeinse tijd, werd in het venige West-Nederland op de wegen rijshout neergelegd om te verhinderen dat men in het veen wegzakte.¹⁶ Het ging in die tijd om knuppelpaden bestaande uit evenwijdig aan elkaar gelegde stammetjes van 5 à 10 cm dik bestaande uit hout van eik, els, iep, hazelaar, Wilde kers en Gelderse Roos.¹⁷

Uitgaande van een soepel functioneren van deze vorm van voortbeweging over water lijkt het aannemelijk dat hier en daar het scheepvaartverkeer op de ‘drechten’ ook anderszids een handje werd geholpen. Bijvoorbeeld door deze waterwegen plaatselijk te verdiepen en de oevers te fatsoeneren. Dit laatste kan omstreeks 1282 misschien zijn gebeurd bij het toegankelijker maken van het meest westelijke stuk van de Dordrecht, het tracé van de zogenaamde Voorstraathaven tussen de Visbrug en Bom. Het beter bevaarbaar maken van een bestaand watertje weerspreekt het door Renting geopperde idee dat rond 1282 sprake zou zijn geweest van het graven van een geheel nieuw tracé ten westen van de Visbrug.¹⁸

13 Binnenvaarttaal: www.debinnenvaart.nl/binnenvaarttaal/.

14 M. Schönfeld, *Nederlandse waternamen* (Amsterdam 1955) 158.

15 B.W. Braams, *Weyden en zeyden in het broek. Middeleeuwse ontginning en exploitatie van de kommen in het Land van Heusden en Altena* (Wageningen 1995) 116-117.

16 P. van der Heijden (red.), *Romeinse wegen in Nederland* (Utrecht 2016) 44.

17 A. Luksen-IJtsma, *De limesweg in West-Nederland. Inventarisatie, analyse en synthese van archeologisch onderzoek naar de Romeinse weg tussen Vechten en Katwijk. Basisrapportage Archeologie 40* (Utrecht 2010) 19.

18 G. Renting, “Het Dortsche probleem” opgelost? De vroegere loop der rivieren bij Dordrecht’, *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 9 (1991) 1-7.

Verderop in dit artikel gaan we nog nader in op dit verschil van mening.

Mogelijk zijn geïsoleerd gelegen ‘drechten’ naderhand ook door enig graaf- en baggerwerk beter met elkaar verbonden. Meer dan een vermoeden is dit laatste uiteraard niet. De bronnen maken er althans niet specifiek melding van.

De Thuredrech als natuurlijke waterloop

De Dordrecht, oudste vorm *Thuredrech* (1048 kopie 1155), hoort ook in het rijtje wateren met een ‘drecht’-naam thuis. Ook door dit water werden schepen met dier- en/of menskracht door het water voort getrokken. Het eerste lid *thure* of ‘door, doorheen’ maakt wel duidelijk dat het dan wel een ‘drecht’ was met een speciale functie, waarschijnlijk een verbindingswater waardoorheen schepen van het ene in het andere stroomstelsel werden geleid. Wellicht maakte de Dordrecht uit hoofde van die functie deel uit van een reeks met elkaar verbonden, min of meer in elkaars verlengde liggende, ‘drechten’. Stroomopwaarts waren dit de Sliedrecht en de Papendrecht en misschien ook de *Menkenesdrecht*, als we die laatste ‘drecht’ althans niet toch bij Minkeloos moeten zoeken.

Uitgaande van het achterhaalde idee dat *drecht* ‘voorde’ betekent, een plek om een waterloop wadend of rijdend over te steken, is door sommigen bij *Thuredrech* wel gedacht om het *drecht* in deze naam te koppelen aan een riviertje de ‘Thure’. Het is wel duidelijk dat deze uitleg geen stand kan houden. ‘Thure’ als waternaam is naamkundig een problematisch geval. Watertjes met het simplex ‘door’ of ‘deur’ komen in onze lage landen niet voor. Steeds is er bij toepassing van dit element in een naam sprake van een combinatie met een echte waternaam, zoals bijvoorbeeld bij het meermalen voorkomende *Deurloo*. Ook een *Deurloo* wordt in naamkundige kringen geïnterpreteerd als een verbindingswater.¹⁹

Men mag wel aannemen dat de Dordrecht stroomafwaarts in verbinding stond met de Dubbel. Dit water was tijdens het functioneren van deze transportketen, zoals hiervoor reeds is opgemerkt, waarschijnlijk de enige echte rivier in deze contreien. De mogelijkheid om via de Dordrecht, gebruikmakend van de Sliedrecht en de Papendrecht de Waal te bereiken en gebruikmakend van de Dubbel in de Maas terecht te kunnen komen, gold ongetwijfeld als een gunstige vestigingsfactor voor kooplui en schippers. De nederzetting die zij aan weerszijden van de Dordrecht deden ontstaan, hebben zij naar dit doorgangswatertje genoemd. Een vergelijkbare situering treft men aan bij de vroegmiddeleeuwse handelsnederzetting *Dorestate* bij Wijk bij Duurstede. Deze fungeerde als schakel tussen de Oude Rijn en de Lek op een kruispunt van west-oost en zuid-noord verlopende vaarroutes. Het eerste lid van de naam duidt evenals bij Dordrecht op een doorgangsfunctie.²⁰

Van de ‘drechten’ waaraan de plaatsen Sliedrecht en Papendrecht hun naam danken, is thans geen spoor meer in het landschap terug te vinden. Het is aannemelijk dat die

‘drechten’ zijn verdwenen gedurende de periode dat de Merwede zich geleidelijk tot een echte rivier ontwikkelde. De ‘Dordrecht’ daarentegen werd om een of andere reden niet door de Merwede opgeslokt. Misschien hebben de dijken, de havenwerken en de beschoeiingen van de nederzetting Dordrecht, die zich aan weerszijden van de ‘Dordrecht’ bevonden, het erosieproces dat samenhang met de vorming van de Merwede belemmerd. Zoals we nog zullen zien koos het Merwedewater wellicht om deze reden een andere route: het zocht zijn weg ten noorden van de stad. Hier ontstond het brede water dat voorheen Merwede of Merwe heette en dat thans bekend staat als de Oude Maas.

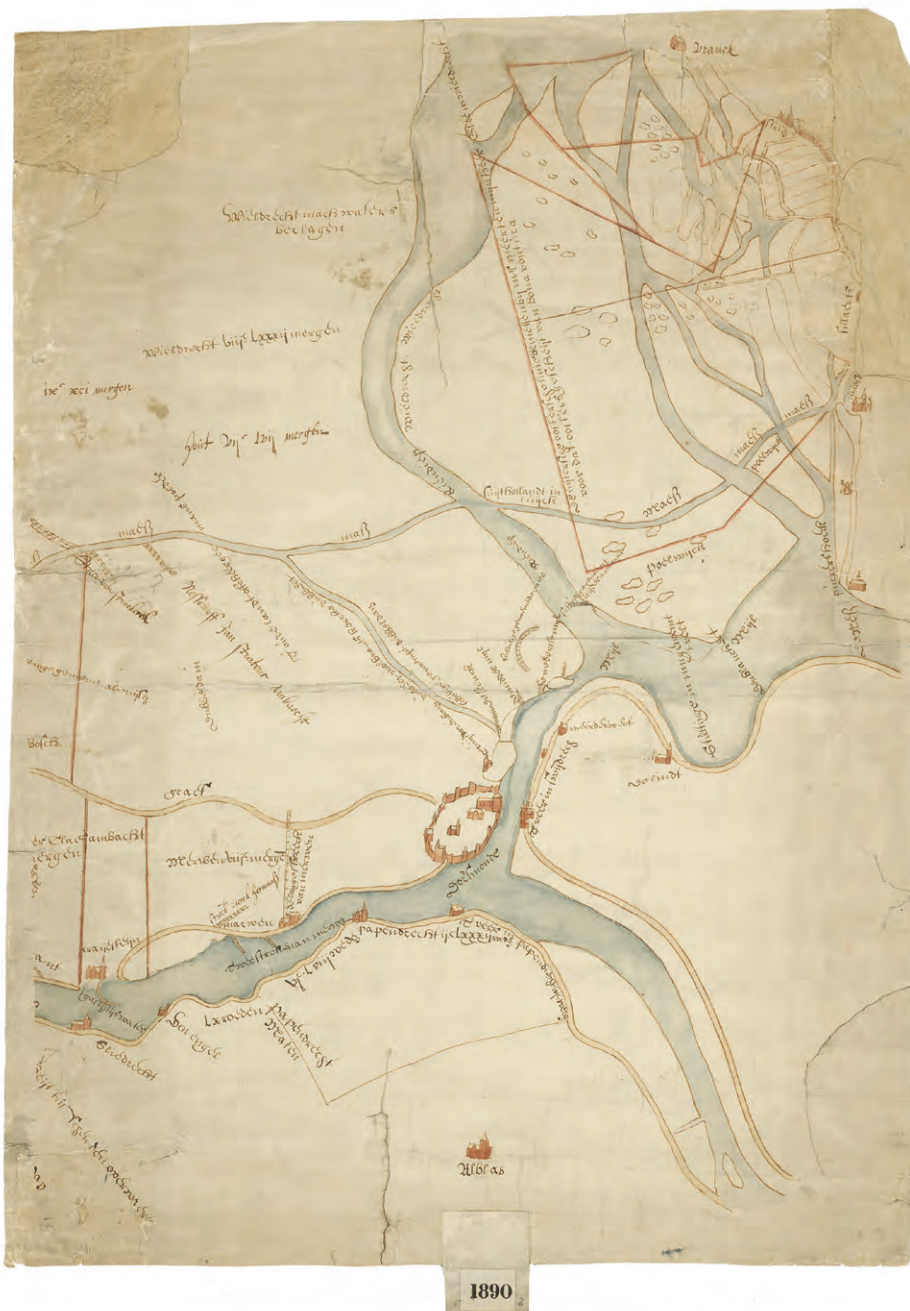
Ten aanzien van het verloop van de *Thuredrech* is door Renting in 1991 een alternatieve visie ontwikkeld. Hij meende dat de Voorstraathaven vanaf de Visbrug en de daarop aansluitende Wijnha-

¹⁹ Schönfeld, *Nederlandse waternamen*, 284.

²⁰ P. Schrijver, *Language Contact and the Origins of the Germanic Languages* (New York & Londen 2014) 154.

Afb. 5 Kopie van een plattegrond van Dordrecht, Papendrecht en omgeving door Jacob van Deventer (circa 1544). Beeldbank Regionaal Archief Dordrecht, inv.nr. 552_160507.

Afb. 6 Kopie door J. Jes uit 1591 van een kaart van het westelijk gedeelte van de Zuid-Hollandse waard: 'Geextraheerd vuyt eene caerte van den verdroncken waerd van Suyt Hollant gemaectt in den jare 1537, wesende geautoriseerd by de camere van de rekeninge in Hollant, geteekent Ratalle, ende was onderteekent by my Cornelis Schilder, woonende opt hoof in den Haeghe.' Nationaal Archief, 4.VTH, inv.nr. 1890 C.

ven inderdaad in oorsprong deel uitmaakten van een natuurlijke waterloop, de Thuredrech, die bij het Groothoofd in de Merwede uitmondde. Het meest westelijke tracé van de Voorstraathaven, ten westen van de Visbrug, zou daarentegen rond 1282 zijn gegraven. Op de vraag waar we in dat geval dan de bovenloop van de Thuredrech zouden moeten zoeken, werd door hem verwezen naar een waterloop die, komend uit de voormalige Dordrechtse waard, ter hoogte van de Visbrug met een scherpe bocht in het oostelijke tracé van de Voorstraathaven uitkwam.²¹ Dit lijkt ons geen bevredigende oplossing. De waterloop waarop Renting zich baseert, staat op een kaart die de bekende cartograaf Jacob van Deventer in 1544 heeft getekend. Dit is echter ruimschoots na de overstroming door de Sint-Elisabethsvloed.²² Of dit inderdaad de bovenloop van de Thuredrech is, mag worden betwijfeld. Voor het behoud daarvan waren de gevolgen van de overstroming waarschijnlijk te groot. Hetzelfde geldt voor een kaart van Dordrecht en omgeving die uit omstreeks 1537 zou stammen en waarop dit stroompje ook is afgebeeld.²³ Ook hierbij lijkt ons het gat in de tijd te groot om als een afdoend bewijs voor de door Renting veronderstelde con-

21 Renting, "Het Dortsche probleem" opgelost?, 4, Fig. 2.

22 J. van Herwaarden e.a., Geschiedenis van Dordrecht tot 1572 (Hilversum 1996) 35.

23 Nationaal Archief, 4.VTH, inv.nr. 1890 C. Kaart van het westelijk gedeelte van de Zuid-Hollandse waard getiteld: 'Geextraheerd vuyt eene caerte van den verdroncken waerd van Suyt Hollant gemaectt in den jare 1537, wesende geautoriseerd by de camere van de rekeninge in Hollant, geteekent Ratalle, ende was onderteekent by my Cornelis Schilder, woonende opt hoof in den Haeghe.' Kopie door J. Jes, 1591.

Afb. 7 Zicht over de Wijnhaven naar de achterkant van huizen aan de Voorstraat, de Grote Appelsteiger, het Zuidhollandsch Koffiehuis en de Wijnbrug. Foto circa 1915. Beeldbank Regionaal Archief Dordrecht, inv.nr. 552_309587.

tinuïteit te dienen. Bovendien heeft op deze kaart het betreffende watertje een afwijkende richting meegekregen: niet naar de Dubbel toe maar juist daar vanaf. Van aftakking is daar dus geen sprake.

Het bestaan van een bovenloop van de *Thuredrech* kan ook vanuit een andere invalshoek in twijfel worden getrokken. Renting neemt aan dat de bovenloop van de *Thuredrech* een zijtak was van de Dubbel. Het is merkwaardig dat dit uit de paleogeologische kaart niet blijkt. Een stroomrug die deze aftakking zou moeten bewijzen ontbreekt.²⁴ Daarbij moet nog worden opgemerkt dat recent geo-archeologisch onderzoek niet uitwijst dat de door Renting veronderstelde bovenloop van de *Thuredrech* echt heeft bestaan. Indicaties voor een duidelijk herkenbare bedding ontbreken en een bedding is toch het minste wat we bij zo'n waterloop zouden mogen verwachten. Niettemin is nog lange tijd hardnekkig gepoogd om deze mythische bovenloop op te sporen. Steeds echter, zoals te verwachten, zonder enig resultaat.²⁵ Hieruit kan worden opgemaakt dat de geul die men op de kaarten uit 1537 en 1544 kan waarnemen kennelijk pas is gevormd na de overstroming van 1421 en dus niets te maken heeft met de vermeende bovenloop van de *Thuredrech*.

De Voorstraathaven en de Wijnhaven mogen we daarom beide beschouwen als de behouden gebleven resten van de voormalige *Thuredrech*. In tegenstelling tot wat Renting betoogde, namelijk dat de Voorstraathaven gedeeltelijk zou zijn gegraven, stellen we ons op het standpunt dat Voorstraathaven en Wijnhaven gezamenlijk de laatst overgebleven (gedeeltelijk vergraven) resten representeren van een natuurlijke waterloop waarlangs naderhand de langgerekte kern van middeleeuws Dordrecht is ontstaan.

Het natuurlijke karakter van de Wijnhaven wordt onderstreept door een onderzoek dat recent aan de oever van deze haven bij de Botermarkt plaatsvond. Daarbij werd een natuurlijke geulvulling aangetroffen.²⁶ Gezien de grote diepte waarop deze voorkomt, moeten we ons echter wel afvragen of deze geul past bij het beeld dat 'drechten' zich kenmerkten door een ondiep en modderig karakter. Wellicht dateren de aangetroffen natuurlijke rivierafzettingen uit een iets latere periode waarin het water uit de Beneden Merwede vergeefs poogde om, na ruimte te hebben geschapen via de Sliedrecht en de Papendrecht, ook de Dordrecht te verbreden en in zijn bedding op te nemen, maar daarbij werd gehinderd door de oeverversterkingen die de aanwonende Dordtenaren inmiddels daarlangs hadden aangebracht.

Momenteel kenmerken de beide voormalige havens zich door bescheiden afmetingen. De breedte varieert thans tussen circa tien en veertig meter. Nemen we de afstand tussen

²⁴ Berendsen & Stout-hamer, *Palaeogeographic Development, Geological-geomorphological map of the Rhine-Meuse delta, the Netherlands*. Addendum 1.
²⁵ F.S. Zuidhoff & H.J.T. Weerts., *Dordrecht-Dubbelmondepark. Een inventariserend Veldonderzoek in de vorm van boringen*. ADC-Rapport 484 (Amersfoort 2005); M.C. Dorst, *Dordrecht Ondergronds* 41. Gemeente Dordrecht, onderzoeksgebied Oranjepark. Een archeologisch booronderzoek naar het verdronken middeleeuwse landschap (Dordrecht 2013).
²⁶ T.H.L. Hos., *Dordrecht Ondergronds. Briefrapport 10*. Dordrecht, Botermarkt. Een bureauonderzoek en een archeologische begeleiding (Dordrecht 2008) 25 (conclusie 3); G.H. de Boer, *De Thure ontdekt! Een geologisch onderzoek naar de oorsprong van de Wijnhaven te Dordrecht*. Onderzoeklocatie Botermarkt/Wijnhaven. RAAP-notitie 2646 (Weesp 2008).

de beide dijken (de Voorstraat aan de zuidzijde en de Wijnstraat, de Groenmarkt en de Grotekerksbuurt aan de noordzijde) als maatstaf dan komen we uit op een veel forsere stroom. Vergeleken met wat er in Amsterdam met de Amstel en het Rokin heeft plaatsgevonden en in Leiden op enkele punten met de Oude Rijn, is het heel goed mogelijk dat ook in Dordrecht door latere bebouwing aan de buitenzijden van de dijken, de ‘Dordrecht’ door demping aanzienlijk is versmald.²⁷ Opmerkelijk is dat zich op veel plaatsen, langs beide havens, de huizen met hun achterzijden naar het water zijn opgesteld. Het is een soortgelijke situatie als in Amsterdam waarvan bekend is dat de huispercelen langs de dijk achterwaarts naar het water toe zijn vergroot.²⁸

Uitgaande van dit soort ontwikkelingen zou de oorspronkelijke breedte van de ‘Dordrecht’ kunnen hebben gevarieerd tussen maximaal veertig meter voor de Voorstraathaven en maximaal honderdvijftig meter voor het rivierpand van de Wijnhaven. Wellicht is dit breedteverschil tussen beide havens mede het gevolg van de steeds grotere aanvoer van rivierwater uit het bovenstroomse gebied waardoor aan de oostzijde van de ‘Dordrecht’, bij de Wijnhaven, door hevige stroming meer ondermijning van de oevers plaats vond dan naar het westen toe bij de Voorstraathaven.

De toename van het debiet van de rivier de Merwede, waardoor de broekbossen geleidelijk werden aangetast en de ‘drechten’ successievelijk werden opgeruimd is het gevolg van een proces dat reeds in de Romeinse tijd een aanvang nam. Stroomopwaarts langs de Rijn vond in Duitsland ontbossing plaats waardoor, na het optreden van neerslag, minder water door de natuurlijke vegetatie kon worden vastgehouden. Ten gevolge hiervan ging er meer water door de bedding stromen. De erosieve kracht van de rivier nam hierdoor toe, hetgeen plaatselijk leidde tot rivierverleggingen.

Een waterloop met aanwonenden

Een belangrijke gebeurtenis in dit verband was de doorbraak van de linker oeverwal van de Rijn omstreeks 300 AD ter hoogte van Wijk bij Duurstede, waarna de vorming van de Lek een aanvang nam.²⁹ De Rijn, die oorspronkelijk bij Katwijk in de zee uitmondde, nam gaandeweg in betekenis af ten gunste van de Lek. Maar ook de zuidelijke tak van de Rijn, de Waal, zal meer water te verstouwen hebben gekregen. Deze riviertak, vanaf Gorinchem benedenstrooms Merwede geheten, werd in de loop der eeuwen steeds belangrijker. Door het aangevoerde water werd op enige afstand van de rivierbedding fijn sediment aangevoerd dat in rustige omstandigheden in de broekbossen tot afzetting kwam. Dit is waarschijnlijk de eerder genoemde dunne laag met komklei die we bovenop het bosveen aantreffen.

Aanvankelijk liep het Waalwater nog dood in de benedenstrooms gelegen broekbossen, maar in de loop van de Vroege Middeleeuwen (500-1000 AD) ontwikkelde zich in dat moerasgebied een volwassen rivier (‘Merwede’ genoemd) die – naast de Lek – het merendeel van het Rijnwater naar zich toe trok en westwaarts deed afstromen. Waarschijnlijk kwamen de Papendrecht en de Sliedrecht bij deze riviervorming als laatste aan de beurt. Of de veronderstelde, tussen de ‘drechten’ gegraven verbindingskanaaltjes het riviervormingsproces nog kunnen hebben bevorderd, is aannemelijk, maar kan bij gebrek aan gegevens niet worden gestaafd.

Wanneer de Papendrecht en de Sliedrecht onderdeel gingen uitmaken van de Merwede blijft eveneens in nevelen gehuld. De langs de ‘drechten’ ontstane en hiernaar genoemde nederzettingen Papendrecht en Sliedrecht komen voor in oorkonden die successievelijk uit het begin van de twaalfde en het midden van de elfde eeuw moeten zijn opgeschreven.³⁰ Beide ‘drechten’ moeten dan ergens vóór de elfde eeuw nog als een herkenbare waterloop in het landschap te zien zijn geweest. Of de plaatsen Papendrecht en Sliedrecht ten tijde van hun eerste vermelding al aan de rivier de Merwede lagen, of nog aan een ‘drecht’ kan helaas, door het ontbreken van gegevens, evenmin worden vastgesteld.

27 F. Lugt, *Het ontstaan van Leiden. Over de burggraaf, de ontginning, de opwas, het stadsrecht* (Leiden 2012) 146-147; Hos, *Dordrecht Ondergronds. Briefrapport 10, 25* (conclusie 2).

28 R. Jayasena, ‘Amsterdam 1200-1390. Stadswording aan de monding van de Amstel’, in: J. Boomgaard e.a. (red.), *Oeroud Amsterdam. Een zoektocht naar de vroegste geschiedenis van de stad. Jaarboek Amstelodanum 2017*, 135-138.

29 H.J. Pierik e.a., ‘Human-caused avulsion in the Rhine-Meuse delta before historic embankment (The Netherlands)’, *Geology* 46 (2018) 935-938.

30 A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland. I Eind van de 7e eeuw tot 1222* (s-Gravenhage 1970) nrs. 93 en 86.

Vanuit de zee nam de beïnvloeding van de moerasbossen eveneens toe. Dit was te wijten aan het feit dat in de Romeinse tijd aan weerszijden van het Helinium (het toenmalige brede estuarium van Maas en Waal) langs de randen van het veen nederzettingen ontstonden. Voor afwateringsdoeleinden werden daar door de bewoners sloten gegraven. Door uitdroging van de toplaag kon vervolgens daling van het maaiveldniveau niet uitblijven en greep de zee zijn kans om via nieuw gevormde geulen en prielen dieper landinwaarts binnen te dringen. Uiteindelijk leidde dit proces tot een verbinding tussen de getijdengeulen en de steeds verder tot ontwikkeling komende Merwede.

Zo nu en dan moet deze transgressieve ontwikkeling zijn onderbroken. Bijvoorbeeld doordat er na de Romeinse tijd een breuk optrad in de bewoning op het veen en de broekbossen zich gedeeltelijk konden herstellen.³¹ Hoever de zee in verschillende stadia precies landinwaarts binnendrong, is moeilijk te beantwoorden. Misschien biedt het woord *zwin* hiervoor een bescheiden aanknopingspunt. De naam *Zwijndrecht*, door Van Osta verklaard als 'kreekdrecht', wordt reeds in 1028 in een oorkonde vermeld en is in de oorkondetekst geïncorporeerd in een gebiedsnaam; namelijk in de *Zwijndrechterwaard*.³²

Waar we (de) *Zwijndrecht*, waaraan deze waard zijn naam ontleent, moeten zoeken is niet geheel duidelijk. Vrijwel alle onderzoekers hebben deze waterloop automatisch gekoppeld aan de huidige, tegenover Dordrecht liggende, bewoningskern *Zwijndrecht*. Toch doen zich bij nader inzien hieromtrent wel problemen voor. In 1314 of kort daarvoor is de *Zwijndrechtse Waard* namelijk overstroomd.³³ Het duurde daarna tot in 1335 voordat de waard werd herdijkt.³⁴ Daarna kwam langs de dijk aan de Oude Maas/Merwede een klein dorp tot ontwikkeling dat *Zwijndrecht* werd genoemd. Wij interpreteren dit als een naam die vanuit Dordrecht werd gegeven omdat dit plaatsje de eerste nederzetting was die men van daaruit, de Oude Maas/Merwede overstekend, in de nieuw bedijkte *Zwijndrechtse Waard* tegenkwam. Daarbij is waarschijnlijk ook van invloed geweest dat aan de dijk bij *Zwijndrecht* een veerpont aanlegde die de enige verbinding vormde tussen de stad en de waard.

De kwestie is dat in historische bronnen vóór 1314 in de *Zwijndrechtse Waard* (met uitzondering van een valse oorkonde uit de elfde eeuw waarin een kerk in *Swindreht* wordt vermeld) nooit expliciet een nederzetting wordt genoemd die deze naam draagt. Waar-

31 A. van der Schoor, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle 1999) 13-19.

32 Koch, *Oorkondenboek*, nr. 76.

33 B. Wouda, 'De Lange Weg. Verkeer en vervoer door de *Zwijndrechtse Waard*', in: K. van der Leer & K. Popijus (red.), *Zwijndrechtse wetenswaardigheden II* (*Zwijndrecht* 1998) 9-71 (p. 15).

34 L.J. Pons, 'De oorspronkelijke hoevenverkeveling van de Ambachtsheerlijkheden van de *Zwijndrechtse Waard*', in: Van der Leer & Popijus (red.), *Zwijndrechtse wetenswaardigheden II*, 203-335 (p. 213).

Afb. 8 De laat vijftiende-eeuwse kerk van Heerjansdam gezien vanuit het zuidoosten (1961). Foto G.Th. Delemarre, RCE 61.042.

schijnlijk bedoelt men in dit *falsum* alleen aan te geven dat er ergens in deze waard een kerk stond waarvan men inkomsten trok. Daarvoor komt de kerk van het verdrongen dorp *Thiedradeskerke* (dichtbij Heerjansdam) als eerste in aanmerking. Vóór de overstroming bevond zich daar namelijk het belangrijkste kerkelijk centrum (de moederkerk) in de waard. Hier is een elfde-eeuws kerkhof opgegraven.³⁵ Na 1335 is de kerk verplaatst naar *Heer Heyenland*, een nederzetting die na 1368 als Heerjansdam bekend staat. Deze vervangende kerk werd *Serheienkerke* of *Heinkerc* genoemd.³⁶ Het huidige gebouw dateert uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw. In het dorp Zwijndrecht dat na 1335 aan de dijk tegenover Dordrecht ontstond, is volgens de website van de Historische Vereniging Zwijndrecht ('Monumenten, Oude Kerk') pas in 1346 een kapel gesticht, dus dit godshuis kan in de elfde eeuw niet zijn bedoeld. Mysterieus is in dit opzicht wel het optreden als getuige in een oorkonde uit 1243 van een zekere *Engelbertus de Swindrecht*.³⁷ Zou diens naam zijn afgeleid van een nederzetting waar zijn familie oorspronkelijk woonachtig was of werd in deze tekst alleen bedoeld dat deze persoon afkomstig was uit de Zwijndrechter Waard en dat we geen verdere betekenis moeten hechten aan het feit dat het woord 'waard' niet expliciet in zijn naam is opgenomen?

Afgezien van dit vraagteken lijkt veel erop te wijzen dat de Zwijndrechter Waard, waarschijnlijk niet is vernoemd naar een nederzetting met die naam, maar naar de 'Zwijndrecht', een in of bij deze waard gelegen waterloop. We zien een identiek verschijnsel optreden bij de Alblasserwaard waar het riviertje de Alblas als naamgevend element fungeerde. Hetzelfde zien we bij de voormalige, in 1373 verdrongen, Riederwaard, die ten noorden van de Zwijndrechtse Waard lag. Deze waard is waarschijnlijk naar een stroompje genoemd dat *Rijt* of *Ried* heette. Ook het Eiland van Dordrecht, in 1200 voor het eerst vermeld als *Dordrechterweerd*, zou dan naar analogie ook eerder gedacht moeten worden naar een vernoeming naar de waterloop de 'Dordrecht' dan naar de nederzetting met die naam.

Toch doet zich bij deze uitleg ogenschijnlijk nog wel een complicatie van naamkundige aard voor. Het betreft namelijk het gebruik van het bijvoeglijk naamwoord bij de toponiemen die eindigen op *waard* of *weerd* en die daarvan doormiddel van het tussenvoegsel *-er-* zijn afgeleid. We zien dit verschijnsel optreden bij een aantal waarden in deze omgeving, zowel bij de Alblasserwaard, als bij de Dordrechterwaard, de Riederwaard en de Zwijndrechterwaard. Dit zou volgens de naamkundigen verwijzen naar mensen die in deze waarden woonachtig waren. De naam *Alblasserwaard* kan tegen deze achtergrond worden geïnterpreteerd als een door water omgeven land van de bewoners van/bij 'de Alblas'.³⁸ De naam *Dordrechterwaard* mogen we dan interpreteren als 'een door water omgeven land van de bewoners van/bij de Dordrecht'. Een gelijksoortige verklaring geldt voor de Riederwaard en de Zwijndrechterwaard. De verwijzing naar bewoners is interessant omdat hieruit blijkt dat er vóór de eerste vermelding van deze namen kennelijk al sprake was van (enige) menselijke aanwezigheid in deze door wateren omgeven gebieden. Het is mogelijk dat de vestigingsplaatsen zich eerst concentreerde in de nabijheid van de riviertjes waaraan de waarden hun naam ontleenden.

Wat betreft de ligging van deze riviertjes is het wel duidelijk waar we de Alblas en de Dordrecht moeten zoeken. Onbekend is de ligging van de Ried en ten aanzien van de Zwijndrecht tasten we eveneens nog enigszins in het duister. We betwijfelen namelijk of de Zwijndrecht echt zo dichtbij Dordrecht heeft gestroomd als door veel, ook recente auteurs altijd voetstoots wordt aangenomen. Kunnen we deze 'drecht' misschien toch niet beter ergens anders een plekje geven? Hierboven werd al opgemerkt dat onder zwijn waarschijnlijk een getijdengeul moet worden verstaan, of meer precies een geul of kreek in buitendijks gebied die ook bij eb met zeewater is gevuld.³⁹ Mocht dat zo zijn dan moeten we de Zwijndrecht misschien zoeken op de plaats waar in de buurt van de Zwijndrechter Waard in de elfde eeuw al mariene invloeden manifest waren. Wellicht ligt het dan minder voor de hand om uit te gaan van een ligging in de directe omgeving van Dordrecht, omdat die nederzetting in de periode waarover we het hebben nog tamelijk ver landinwaarts lag. De werking van eb en vloed werd daar toen waarschijnlijk nog niet zozeer opgemerkt.

35 Vervloet & Mulder., *Cultuurhistorisch onderzoek*, 36.

36 E.N. Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht* (Hilversum 1995) 333.

37 J.L. van Dalen, 'Oorkonden en regesten betreffende de stad Dordrecht en hare naaste omgeving tijdens het grafelijke huis van Holland. 1006-1299', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 33 (1912) 115-278 (p. 119).

38 N. van der Sijs, *15 eeuwen Nederlandse taal* (Gorredijk 2019) 50. Zie ook G. van Berkel & K. Samplonus, *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie* (Utrecht 2006) 23 (Alblasserdam) en 28 (Amsterdam).

39 Vlaams Instituut voor de Zee (www.vliz.be). Platform voor Marien Onderzoek, Infonet over kust en zee.

Misschien moeten we het Zwijndrechtse ‘zwin’ daarom wel wat verder naar het westen verplaatsen, namelijk in de naaste omgeving van een (buitendijks gelegen) schorren- en platengebied waar het getij wel direct voelbaar was. Mogen we dat ‘zwin’ dan wellicht ergens dichtbij de uitmonding van de Devel zoeken? Het blijft moeilijk te bewijzen, maar het tonen van alternatieven kan verfrissend uitwerken bij het nadenken over het Dordtse probleem en dat is immers het uiteindelijke doel van deze bijdrage.

Een ontgonnen moerasbos

Deze alternatieve gedachtegang heeft gevolgen voor de reconstructie van het verloop van de rivieren ten tijde van het prille begin van de stad Dordrecht. We komen daarmee terug op een eerder gestelde vraag: was er op dit tijdstip wel sprake van een rivierloop (de Merwede of kortweg Merwe) tussen Dordrecht en de Zwijndrechtse Waard? Voor het beantwoorden van deze vraag is het toch weer van belang om nogmaals te kijken naar de vroegste geschreven bronnen en die dit keer vanuit een wat andere invalshoek dan hiervoor te interpreteren. Daarbij willen we nagaan wanneer de naam Merwede in de schriftelijke bronnen opduikt en in welke hoedanigheid en landschappelijke context dit gebeurt. In samenhang daarmee willen we bekijken of toetsing aan de recent ontwikkelde visie op de betekenis van het woord ‘drecht’ ons daarbij kan helpen.

Uiteraard zijn we ons ervan bewust dat raadpleging van dit bronnenmateriaal niet zonder problemen is. We hebben bij de oudste oorkonden vaak te maken met bewijsstukken die naderhand zijn gefabriceerd om bepaalde feitelijk bestaande rechten op goederen en inkomsten zeker te stellen. Dit kon nodig zijn omdat de originele stukken om diverse redenen niet meer konden worden getoond. Ook kon worden geprobeerd om goederen en inkomsten waarop men eigenlijk geen rechten kon laten gelden op slinkse wijze ten koste van andere instellingen of personen aan zijn bezittingen toe te voegen door valse eigendomsbewijzen te produceren. Soms moeten we het ook doen met veel latere afschriften van stukken, waarbij men zich zou kunnen afvragen of die late schrijfsels altijd wel betrouwbare informatie verschaffen. Er kunnen immers (on)gewild allerlei fouten in zijn geslopen.

We gaan er niettemin vanuit dat dit materiaal toch altijd wel een kern van waarheid moet bevatten om inhoudelijk zowel bij buitenstaanders als bij direct betrokkenen overtuigend over te kunnen komen. Daarom wagen we het er op om de inhoud van de oudste oorkonden voor ons specifieke doel, het onderzoek naar de landschappelijke situatie, nader te analyseren.

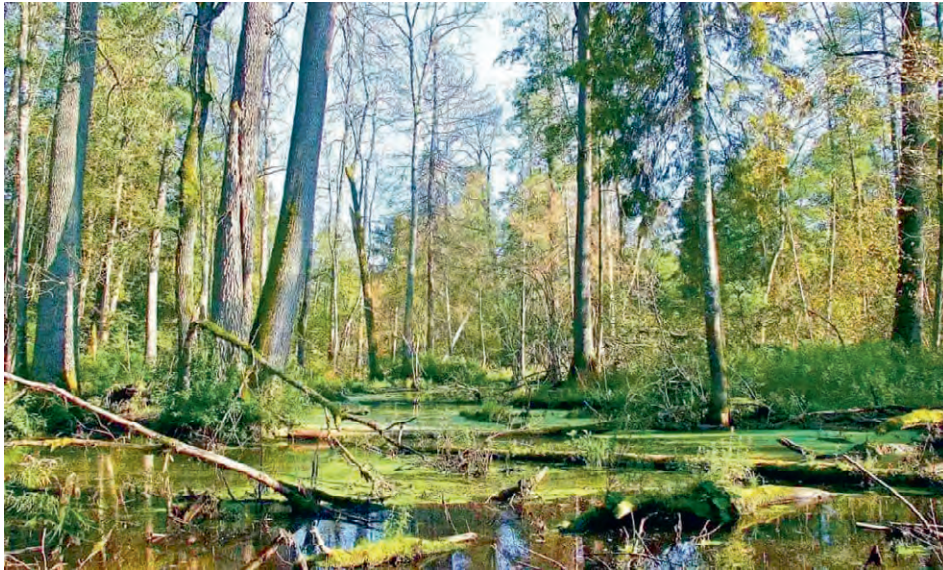
In het oorkondeboek van Holland en Zeeland komt de naam *Merwede* voor het eerst voor in een afschrift uit 1442 van stukken uit 877 en 897.⁴⁰ *Merwede* ligt dan in *Fresia*, een streek die in deze tijd reikte tot in het Hollandse rivierengebied. *Merwede* (*Meruada*, 877; *Mereuuida*, 897) wordt in deze officiële stukken aangeduid als een *piscatio* wat wil zeggen dat de eigenaar er visrechten had. Gemakshalve neemt men aan dat hier sprake is van visrechten in een rivier *Merwede*, maar dit staat niet zonder meer vast.

Het bestanddeel ‘wede’ in de naam *Merwede* wordt door etymologen verklaard als een *widu* of *wede* wat volgens hen duidt op een gebied dat is begroeid met kreupelhout of meer algemeen duidt op de aanwezigheid van bos. Het bestanddeel ‘mer(e)’ wijst op het bestaan van meren of brede wateren.⁴¹

Dit milieu is in overeenstemming met de eerder door ons geschetste bodemkundige opbouw: de ondergrond in het door ons bestudeerde gebied, gelegen tussen Schiedam in het westen en Gorinchem in het oosten wordt gedomineerd door de aanwezigheid van bosveen. Bosveen ontstaat in een waterrijke omgeving. Daarom mogen we ervan uitgaan dat hier sprake moet zijn geweest van moerasbossen. We mogen aannemen dat de visrechten waarvan in de oorkonden van 877 en 897 melding wordt gemaakt, waren gevestigd op de meren aldaar.

40 Koch, *Oorkondenboek*, nr. 20 en 22.

41 R.E. Künzel, D.P. Blok & J.M. Verhoeff, *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200* (Amsterdam 1988) 251.

Afb. 9 Het woud van Białowieża in Polen, een van de laatste oerwouden in West-Europa, kan een indruk geven van het moerasbos zoals de Merwede dat oorspronkelijk kan zijn geweest. Foto Łukasz Mazurek, WildPoland.com.

Over de vorm van die meren worden geen uitspraken gedaan, maar de vermelding van ‘drechten’ in het Merwede-woud impliceert dat er kennelijk een specifieke categorie kon worden onderscheiden, namelijk die van de langgerekte bevaarbare ‘meren’ die zich leenden voor transportdoeleinden over grotere afstanden. Een fenomeen waarbij we hierboven al uitvoerig hebben stilgestaan. Vóór de totstandkoming van dijken stonden de kotten in het rivierengebied in de herfst en in de winter overigens vaak langere tijd onder water met als gevolg dat daarin soms uitgebreide rietvelden tot ontwikkeling kwamen, afgewisseld met open watervlakten. De moerasbossen stonden op de iets hoger boven de waterspiegel uitkomende gronden daaromheen.

Deze schets van de toestand waarin de omgeving van Dordrecht in de vroege middeleeuwen verkeerde, maakt duidelijk dat in die periode met Merwede kennelijk geen rivier werd benoemd, maar een bosrijk moerasgebied waarin grotere en kleinere meren voorkwamen en soms ook (modderige) waterlopen of ‘drechten’. Wanneer Merwede mag worden geïnterpreteerd als een aanduiding van moerasbos dan verdient het de voorkeur om dit ‘het’ Merwede te noemen. Met ‘de’ Merwede wordt de rivier bedoeld die naderhand in ‘het’ Merwede ontstond, waarbij de rivier de naam van het gebied heeft overgenomen.⁴²

Het idee dat met Merwede oudtijds een bosrijk moerasbos werd aangeduid, wordt verder ondersteund in diverse teksten van rond 1040.⁴³ Hierin wordt Merwede (*Mircwido*, *Merewida*, *Mirwida*) aangeduid als een *silva* ofwel als een bos of woud. Een van de vermeldingen uit die tijd (1018 afschrift circa 1040) precificeert de situatie als volgt: *locus quidam silvis ac paludibus inhabitabilis* (temidden van bossen en een onbewoonbaar moeras) *qui ab incolis Mereweda nomen accepit* (dat door de inwoners *Mereweda* wordt genoemd).

Niet veel later vestigden zich volgens de kroniekschrijver Alpertus van Metz in zijn ‘Gebeurtenissen van deze tijd’, geschreven tussen 1021 en 1024, in het *silva Meriwido* (het Merwedewoud) een groep Friezen. ‘Deze hebben het land zo onder hen verdeeld dat ieder een kavel ter ontginning kreeg’.⁴⁴ Het ontginnen van een rivier lijkt ons een dwaze onderneming. Kennelijk maakt deze tekst melding van de openlegging van een woud door middel van een voor het West-Nederlandse veengebied kenmerkende strokenverkaveling. Recent archeologisch onderzoek heeft op het Eiland van Dordrecht (voor de overstroming die volgde na de Sint-Elisabethsvloed van 1421 nog aangeduid als Dordrechterweerd) veel sporen van dit type verkaveling opgeleverd onder het Merwededek. Ook in de Zwijndrechtse Waard zijn al enige tijd eerder onder de strokenverkaveling die na 1335 tot stand kwam met behulp van luchtfoto’s sporen van oudere – qua oriëntatie afwijkende – strookvormige kavels getraceerd.⁴⁵ Het is niet onmogelijk dat de langgerekte kavelsloten

42 Helaas liet P.A. Henderix in zijn waardevolle *De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*. Hollandse Studiën 19 (Hilversum 1986), zich te veel leiden door de veronderstelling dat ‘Merwede’ vóór 1000 betrekking heeft op een rivier en niet op een moerasbos.

43 Künzel, Blok & Verhoeff, *Lexicon van nederlandse toponiemen*, 249-250.

44 H. van Rij & A. Sapir Abulafia, Alpertus van Metz. *Gebeurtenissen van deze tijd & Een fragment over bisschop Diederik I van Metz* (Amsterdam 1980) 81.

45 Vervloet & Mulder, *Cultuurhistorisch onderzoek*, 36.

die zowel op het Eiland van Dordrecht als in de Zwijndrechtse Waard onder een laatmiddeleeuws kleidek zijn aangetroffen tot stand zijn gebracht door kolonisten die rond het jaar 1000 waren betrokken bij de ontginning van dit deel van het *silva Meriwido*. Of dat dit dezelfde Friezen waren waarvan Alpertus van Metz melding maakt, kan niet worden vastgesteld. In ieder geval maakten deze mensen gebruik van een vergelijkbare ontginningsmethode. Zij groeven sloten om het veen te ontwateren teneinde daarop hun woonplaatsen te vestigen en er agrarische activiteiten op te kunnen ontplooiën.

Zo beschouwd ontstond Dordrecht waarschijnlijk niet als een in ongerepte moerassen gelegen, geïsoleerde nederzetting. Dordrecht maakte kennelijk al in een vroeg stadium deel uit van een reeks landbouwnederzettingen op het veen. Door de gunstige verkeers-technische omstandigheden waarvan eerder in deze studie melding is gemaakt, kreeg deze nederzetting gaandeweg een meer stedelijk karakter.

Ook in waterstaatkundig opzicht bestond er een relatie tussen Dordrecht en zijn achterland. De veenontginningen van de Dordrechterwaard die thans onder het Merwededek verscholen liggen, waterden voor de vorming van de Biesbosch af op een achterwetering, de Graaf, die zich uiteindelijk rechtstreeks in de Dordrecht ontlastte. Het ligt voor de hand dat deze wetering eerst werd aangelegd nadat het daar aanwezige veen door ontwatering lager kwam te liggen en de afwatering niet meer rechtstreeks aan de voorzijde van de veenontginningen via de Dubbel kon plaats vinden.

Een volgende vermelding van Merwede dateert uit 1028, in een oorkonde vervalst omstreeks 1050 en bewaard gebleven in een tekst die is afgeschreven in 1530: *iuxta Merweda iacet unus locus qui vocatur Swindrechterwerde* (dichtbij Merwede ligt een gebied dat Zwijndrechtse Waard heet).⁴⁶ Deze vermelding is door meerdere auteurs aangegrepen als bewijs dat zich op dat moment tussen Dordrecht en de Zwijndrechterwaard een rivier bevond met de naam Merwede. Gezien de vermeldingen die eerder ter sprake kwamen, bestaat er echter meer reden om aan te nemen dat hier geen rivier wordt bedoeld, maar een gebied. Dus niet de Merwede maar het Merwede. Hier wordt waarschijnlijk niets anders bedoeld dan dat Merwede en Zwijndrechterwaard, dicht bij elkaar lagen, dan wel aan elkaar grensden. Misschien moeten we deze passage wel zo interpreteren dat de Zwijndrechterwaard een bewoonde enclave was in het Merwede. In tegenstelling tot de Zwijndrechterwaard was een deel van het Merwede toentertijd kennelijk nog niet ontgonnen. Een zelfde benadering geldt waarschijnlijk ook voor de Alblasserwaard, de Riederwaard en de Dordrechterwaard, gebieden die oorspronkelijk allemaal deel uitmaakten van hetzelfde omvangrijke broekbos, het Merwede.

Er is overigens één uitzondering waarbij de naam Merwede in die tijd wel lijkt te duiden op een rivier. Alpertus van Metz maakt melding van een Noormannenraid in het jaar 1006 waarbij Tiel werd geplunderd en waarbij de Noormannenvloot zich over de *flumen Meriwido* zou hebben voortbewogen.⁴⁷ De vraag is dan echter wat *flumen* hier precies betekent en of hieruit enig bewijs valt te distilleren of dit water ook al ter hoogte van Dordrecht bestond. Waarschijnlijk hebben de Noormannen eerst de route via de 'drechten' gevolgd en zijn ze vervolgens meer bovenstrooms in een echte rivier, de Merwede, terecht gekomen. Vandaar konden ze zonder al te veel problemen verder doorvaren naar Tiel.

Naar een voorzichtige conclusie

Wanneer rond het jaar 1000 of misschien nog wel eerder ontginningsactiviteiten plaats vonden, zal dit ongetwijfeld tot een verlaging van het maaiveld hebben geleid. We mogen aannemen dat hierdoor de uitbreiding van de Merwede in westelijke richting is versneld. Zoals we eerder hebben opgemerkt, konden de steeds grotere hoeveelheden water die vanuit de Waal werden aangevoerd hun weg uiteindelijk niet meer vinden door de smalle bedding van de Dordrecht. De oevers daarvan waren vastgelegd. Dit leidde uiteindelijk tot de vorming van een nieuwe rivierloop vlak ten noorden van de stad. Dit proces moet zich

⁴⁶ Koch, Oorkondenboek, nr. 76.

⁴⁷ Van Rij & Sapir Abulafia, Alpertus van Metz, 19.

Afb. 10 Detail uit de kaart van Cornelis Schilder, 'Oude kaart van den Zuid-Hollandse Waard', 1537. NL-HaNA 4.VTH Inventaris van de verzameling binnenlandse kaarten Hingman, inv.nr. 188g.

hebben afgespeeld ten koste van de Zwijndrechtse Waard, die dus oorspronkelijk met de noordoever van de Dordrecht was verbonden.

Het heeft waarschijnlijk geen zin om het ontstaan van de Merwede ter hoogte van Dordrecht te koppelen aan heftige rivieroverstromingen of hevige stormvloeden. Mogelijk is een en ander heel geleidelijk verlopen. Dat zou verklaren waarom deze gebeurtenis niet in de annalen is vastgelegd. Het geschiedde haast sluipenderwijs. Al eerder werd geconstateerd dat we de Zwijndrecht waarschijnlijk minder dicht bij Dordrecht moeten zoeken. De vorming van de Merwede bij Dordrecht is dus waarschijnlijk geen gevolg geweest van een verwijding van de Zwijndrecht, maar is ten koste gegaan van landerijen die in de Dordrechterwaard waren gelegen. Zeker weten dat het inderdaad zo is gebeurd, doen we het natuurlijk niet, maar toch is het een optie die niet zonder meer kan worden weerlegd.

Een probleem blijft het passend op elkaar aansluiten van de verschillende ontwikkelingen die het landschap in de omgeving van Dordrecht heeft doorgemaakt. Het bepalen van de juiste chronologische volgorde van gebeurtenissen gebaseerd op flarden informatie vormt zoals steeds de grootste uitdaging voor de wetenschapper die zich bezig houdt met de archeologie, de bodemkunde, de geologie, de geohydrologie en de historische landschapsgeografie. En het samenvoegen van de informatie die door deze disciplines vaak onafhankelijk van elkaar wordt aangereikt, is complex. We mogen er niet mee ophouden om alle puzzelstukjes interdisciplinair met elkaar in verband te brengen. Uiteindelijk moet dit leiden tot een overtuigend landschappelijk ontwikkelingsmodel dat eerder geformuleerde hypothesen in waarschijnlijkheid overtreft. Moge deze studie hiervoor een nieuw fundament hebben gelegd.